

ROMSICS IGNÁC

SZENT ISTVÁN EMLÉKEZETE

■ A magyar történelmi emlékezet Szent Istvánt nemzeti múltunk legnagyobb alakjaként tartja számon. Első királyunk jelentőségének értelmezései és értékelései ugyanakkor korszakonként, sőt az egyes korszakokon belül is érdemben különböznek. A mindenkori jelen eltérő ideológiai szempontjai által motivált diskurzus és az ehhez kapcsolódó kultuszépítés lényegében már István halála után, 1083-as szentté avatási eljárásával elkezdődött, s azóta is tart.

István életét három legenda meséli el: az úgynevezett nagy vagy nagyobb, a kis vagy kisebb és a Hartvik, győri püspök által Kálmán király (1095–1116) megbízásából összeállított. Ezek közül a nagy legenda keletkezett 1083 előtt. A névtelen szerző minden kétséget kizáróan a szentté avatás ügyét kívánta szolgálni. Ennek megfelelően kifogyhatatlan volt a király hitbéli buzgalmának és egyéb vallásos erényeinek – jámborságának, kegyességének és irgalmasságának – a magasztalásában. Ugyancsak bőkezűen sorjázta azokat a csodás eseteket, amelyekkel Isten már földi életében kitüntette a királyt: születéséről apja már fogantatása előtt értesült; betegeket gyógyított csodás módon; „titkos sugallat” figyelmeztette a besenyők támadására; s amikor II. Konrád császár 1030-ban Magyarországra támadt, Isten István imáját meghallgatva fordította vissza hamis hírnökök révén a német hadakat. „Mindig úgy mutatkozott, mintha Krisztus ítélőszéke előtt állna, lelki szemeivel az ő tisztelendő külsejű jelenségét látta, s kimutatta, hogy Krisztus a száján, Krisztus a szívéen, Krisztust hordozza minden tettén. Szíve-lelke minden vágyával a végső napot képzelte maga elé, s már a mennyország lakója, angyali társalkodás társa óhajtott lenni.”¹ A szerző tehát nem István életének tárgyszerű leírására, hanem a keresztény élet-eszmény stilizált bemutatására törekedett. Ebből következett, hogy az ország jogi-politikai szervezetének létrehozására, valamint az államalapító társadalmi reformjaira és törvényhozására egyetlen szót sem vesztegetett.

A László király halála (1095) után keletkezett kisebb legenda szerzője ezzel szemben tudatosan törekedett a csodás elemek kiiktatására, valamint a nagyobb fokú adatszűrűsítésre és tárgyilagosságra. Ennek megfelelően István szigorát és keménykezűségét sem hallgatta el, s érintette törvényeit is. A nagyobb legenda szent életű uralkodójával szemben ezzel az interpretációval a keménykezű államalapító király archetípusa született meg. Hartvik püspök a két szöveget olvasztotta egygyé a 12. század elején, s egészítette ki olyan részletekkel, amelyek részben más forrásokból származtak, részben a szerző gazdag fantáziájára vallottak. Ezek egy részének az volt a funkciója, hogy a pápaság igényeivel szemben Kálmán király jogát igazolja a püspökök kinevezésére és általában a magyar egyház fölötti befolyására.

A legendák mellett jó bizonyíték a korabeli politikai propagandára az a későbbi összeállításokból rekonstruálható magyar ősgeszta is, amely I. András környezetében és uralkodása idején, vagyis 1046 és 1060 között készült. A pogánysággal szembe fordult s azt tüzzel-vassal irtó király számára kellemetlen lett volna megírni és az utókorra hagyományozni, hogy apját, Vazult István fosztotta meg látásától és hallásától, s az államalapító számlájára írandó az is, hogy őt magát testvéreivel együtt száműzte az országból. András történetírója ezért azt a megoldást választotta, hogy a véres büntetés terhéért István válláról Gizelláéra, az idegenből jött gonosz asszony vállára helyezte át, akit ráadásul még a német hűbérességet vállaló Péterrel is rokonságba hozott. Gizella – ebben a megközelítésben – a magyar történelem első bűnbakja.

Bár VII. Gergely pápa jóindulattal viszonyult István szentté avatásának tervéhez, az eljárások alapjául szolgáló csodákat kevesnek tartotta. Kanonizációs levelében ezért nem konkrétan, hanem csak általánosságban utalt rá, hogy „emeljék fel azok testét, akik Pannoniában a hit magvát elvetették, és az országot prédikálással vagy intézkedéssel Istenhez térítették”.² László ceremóniamesterei ezért úgy intézték, hogy az államalapí-

tó testének felemelése alkalmat adjon ilyenekre. Györffyvel szemben Zsoldos Attila viszont úgy véli, hogy a pápa egyáltalán nem támogatta a világi uralkodók, így István szentté avatását sem. Az eljárás szerinte kizárólag László akaratából indult meg.³ Augusztus 15-ére, István halálának 45. évfordulójára mindenestre országos gyűlést hívtak össze Székesfehérvárra, kérve, hogy a csodás gyógyulásban reménykedő betegek is jöjjenek el. Az augusztus 19-ei vecsernyére, amelyen a király is megjelent, így aztán nemcsak a templom, hanem annak környéke is megtelt emberekkel, akik – mint Hartvik legendája beszámol róla – izgatottan várták „az isteni irgalom jótéteményeit a boldog férfi érdemeiért”. És ezek nem is vártak sokáig magukra. Tovább idézve az eseményről készült egyetlen részletes beszámolót, Hartvik legendáját: „Krisztus nyomban meglátogatta népét, és mennyei csodajelek árasztották el a szentegyház térségét.” A csodák egy béna, „inaszakadt” 12 éves ifjúval kezdődtek, aki addig sem kezét, sem lábát nem tudta használni, most azonban egyik percről a másikra „visszanyerte egész teste épségét”, és „fürgén odaszaladt az oltárhoz”. Utána egy idegsugorodásban szenvedő hétéves kisfiú csúszott négykézláb a sírhoz, akinek hirtelen ugyancsak „megszilárdult térde-lába”. Ez a királyt is annyira meghatotta, hogy az örömtől sírva karjaiba kapta a gyermeket, s az oltárhoz szaladt vele, ahol hálaadó imát mondott. A tömeg, amely egész éjjel a templomban maradt, ujjongott, és újabb csodákra várt.⁴

Másnap, amikor István testének a felemelése megtörtént, tovább folytatódtak a csodás események. Egy özvegyasszony fia a sír mellé helyezve feltámadt halottaiból, egy haldokló pedig teljesen visszanyerte korábbi testi erejét. De csodálkozásra adott alkalmat a sír kibontása is, amelyből „az édes illet oly hévsége árasztott el minden jelenlevőt, hogy azt hitték, az Úr paradicsomi gyönyöreinek közepébe ragadtattak. Maga a koporsó színültig volt kissé vöröslő, szinte olajjal kevert vízzel”, amelyet hiába mertek ki, „annál több áradt a helyébe, s töltötte meg a koporsót”. A király földi maradványait ebből a balsamillatú folyadékából szedgették össze, majd fehér gyolcsba burkolva egy ezüstládában helyezték el. Keresték a király gyűrűjét is, ám azt a már érintett okok következtében nem találhatták. Arról, hogy ennek hiánya összefüggésben volt a kincstár őrével, Hartvik legendája is megemlékezik. Eszerint azonban Mercurius nem tolvaj, ha-

nem éppen ellenkezőleg, annyira szent életű szerzetes volt, hogy maga László bízta rá megőrzésre István jobb kezét, „rajta a csodás mívű gyűrűvel”.⁵

A gondos előkészítés ellenére István kanonizálása korántsem ment olyan olajozottan, mint gondolhatnánk. Bár VII. Gergely hajlott László kezdeményezésének a felkarolására, IV. Henrik 1084-es támadása az Angyalvár ellen, a pápa menekülése Salernóba, majd 1085-ben bekövetkezett halála megakadályozta, hogy gyors zsinati döntést erősítse meg a fehérvári akttus. Tudjuk, hogy II. Orbán pápa még 1096-ban sem ismerte el a természetes halált halt s más szentté avatott uralkodóktól eltérően mártíromságot nem szenvedett magyar államalapító szentek közé emelését. A László által összehívott 1092-es szabolcsi zsinat ennek ellenére a kötelező 32 fő ünnep közé sorolta augusztus 20-át, István ünnepét is, amikor az addigi augusztus 15-én tartott székesfehérvári „törvénynap” is áthelyeződött. Györffy György feltételezése szerint a végső pecsét István szentek közé fogadására csak az 1106-os guastallai zsinaton került annak fejében, hogy Kálmán király lemondott a magyarországi püspökök kinevezési jogáról.⁶

Az egyház, amely a kialakuló új rendnek legfőbb támasza és egyben hasonlóelvezője volt, folyamatosan törekedett István kultuszának az ápolására és terjesztésére. Míg Magyarország többi szentjének csak két-két ünnepe volt, az államalapítóról évente négyszer is megemlékeztek. Augusztus 20-a mellett, amely legfőbb ünnepének számított, augusztus 15-én, halálának évfordulóján, október 11-én, teste áthelyezésének feltételezett napján s végül május 20-án, amelyet a Szent Jobb tiszteletére szenteltek. Ez utóbbit sokáig a róla elnevezett bihari falu (Szentjobb, Siniob) apátságában őrizték, majd a 15. századtól Székesfehérvárott. A templomokban énekelt himnuszok és a papok ajkáról elhangzott prédikációk ugyancsak sokakat itattak át a szent király tiszteletével és csodálatával. A Szent István-hagyomány népszerűségére jellemző, hogy egy Zsigmond király korából fennmaradt szentbeszéd-gyűjteményben Istvánról öt, az utóbb ugyancsak szentté avatott Imre hercegről és I. Lászlóról viszont csak két-két prédikáció szólt. A szent király ereklyéit őrző helyekre évről évre zarándoklatok indultak. A búcsújárárhelyek közül legjelentősebb a király székesfehérvári sírja volt, amelynek látogatói többnyire egyévi és negyven napi bűnbocsánatot nyertek. Az augusztus 20-ai

fehérvári ünnepségek jelentőségét növelte, hogy azok egyben királyi törvénynapok is voltak. Erről először az 1222-es Aranybulla intézkedett, amit a 14–15. századi vegyes házi uralkodók is többször megerősítettek. Sokan keresték fel a szentjobbii apátságot is, különösen addig, amíg a Szent Jobb vissza nem került Fehérvárra. A zárandokok többsége magyarországi volt, de külföldi előkelők is szívesen kerekedtek fel, hogy részt vegyenek a szent király augusztus 20-ai fehérvári ünnepén.

Terjedő kultusza ellenére Szent István még sokáig nem állt azon a magas piedesztálon, ahová a 19–20. században került. A 12. század végén élt P. Mester (Anonymus), aki az első fennmaradt gesztánkat írta, műve legvégén – tévesen – Istvánról még csak annyit jegyzett meg, hogy a „hitben gyenge” Tonuzóbbát feleségével együtt az abádi révénél élve eltemettette. A magyar történelmi tudat alakulására oly nagy hatással lévő Kézai-féle krónika, amely az 1280-as években keletkezett, már jóval részletesebben írt róla, ám korántsem olyan elismerően, mint Attiláról, „aki a maga idejében a többi királynál dicsőbb volt ezen a földön”, valamint a 9. századi „második” honfoglalásról és az azt követő kalandozó hadjáratokról. Kézai interpretációjában István kegyes és művelt szent királyként jelent meg az olvasók előtt, aki miután „sok nemzet népét az uralma alá vetette, úgy döntött, hogy a királyi koronát letéve, szakít ennek a világnak a hívságaival, és a világi gondoktól megszabadulva, egyedül az Isten szolgálatának szenteli magát”. Az ősgeszta interpretációs sémáját követve Kézai Gizella számlájára írta Vazul és párttűtő társainak a megbüntetését is, miközben István „keservesen zokogott a megtörtént szerencsétlenség miatt”.⁷

A 12–16. században Szent István kultusza az egész Kárpát-medencében elterjedt. Az egyház- és államalapító király népi tisztelete az ország központi részein s kivált a Dunántúlon volt a legintenzívebb. Konstantinápoly felé tartva ezeken a részeken tűnt fel egy olasz katonatisztnak 1567-ben, hogy a környékbeli nép „sok csodát regél” Istvánról.⁸ István mellett nagy tisztelet övezte fiát, Imre herceget és Lászlót is. A bibliai háromkirályok mintájára formálódó magyar szentek hármasságján belül István testesítette meg a higgadt és bölcs öreg uralkodót, Imre a szüzességi fogadalmával és állandó imádkozásával a magát Istennek ajánló hithű ifjút s László a daliás középkori vitézt, aki a 14. századtól terjedő lovagi kultú-

ra eszményképének megfelelően fegyverrel védte hazáját és egyben az egész keresztény világot a keletről támadó pogányokkal szemben. Ezt tükrözik a 14–15. század tábla- és faliképei, szobrai és pecsétjei is, amelyekben István rendszerint ősz hajjal, nagy szakállal és bajusszal jelenik meg, míg Imre ifjan és borotváltan, László pedig páncélban és fegyverrel a kezében.⁹

Bár nem kizárólag, a 15. századig István kultusza elsősorban egyházi keretek között érvényesült. A humanista történétírók – Thuróczy, Bonfini, Ranzanus, Istvánffy – viszont a hagyományos szent-ábrázolásról a hadvezérre és az államszervezőre helyezték át a hangsúlyokat. Emberi tulajdonságai – okossága, előkelősége és emberisége –, valamint addigi tettei alapján „minden bölcs” számára nyilvánvaló volt – emlékezett meg róla például Ranzanus –, hogy „egyedül ő született királyságra”.¹⁰ Ugyanerre az időre, a 15–16. századra tehető az elnyomottakkal rokonszenvező, tisztakezü és igazságos István képének körvonalazódása is. Ennek első jelei az 1437-es kolozsmonostori egyezségben lelhetők fel. A földesurak és Lépes György erdélyi püspök ellen fordult magyar és vlach (román) jobbágyok Szent István király „leveleibe” és „rendeleteibe” foglalt szabadságjogokra hivatkozva követeltek maguknak jobb életfeltételeket és igazságosabb bánásmódot. A Karthauzi Névtelen Érdykódex néven ismert, 1526 körül összeállított prédikáció- és legendagyűjteményéből kirajzolódó István-kép egyik vonása ugyancsak az igazságosság, szembeállítva a szerző saját korának nemeseire és papjaira jellemző önzéssel és harácsolással. Hasonló hangot ütött meg 1575-ben megjelent krónikájában a kolozsvári Heltai (Helth) Gáspár is, aki Koppányt és társait a falvakat és városokat erőszakkal feldúló nagyurakként, Istvánt pedig a béke és a rend őrzőjeként mutatta be. Ugyanebben a szellemben ismertette István törvényeit, melyekkel a bölcs és jó király „gondot visele az országnak csendességére és békességére”, és „Igen kedvelé az özvegyeket és az árvákat”.¹¹

A reformáció 16. század eleji megjelenése, majd gyors elterjedése átmenetileg visszavetette a Szent István-hagyomány kanonizálódását. Luther, Kálvin és követőik elvetették a szentek „imádatát”, mert az szerintük csak Isten illeti meg. A protestánsok ezért nemcsak a „bálványimádásnak” tekintett ereklyekultuszt építették le, hanem gyakorlatilag a szentek tiszteletét is. István ol-tárképei és szobrai legnagyobbbrészt ele-

nyészték, kultuszhelyei pedig elszürkültek vagy a feledés homályába merültek. Első királyunk irodalmi reprezentációja ugyancsak háttérbe szorult. A kifejezetten protestáns jellegű irodalomban alig találkozni vele is foglalkozó alkotással. Az egyetlen jelentős kivétel Farkas András 1538-as verses krónikája (*Az zsidó és magyar nemzetről*), amelyben Imrével és Lászlóval együtt azonban István sem katolikus hitvallóként, hanem a magyar történelem jeles alakjaként, illetve evangéliumi, tehát a protestánsok számára is elfogadható keresztényként jelenik meg.

István mint szent király kultuszát a 17. században kibontakozó ellenreformáció, illetve katolikus megújulás élesztette fel és tűzte zászlajára. Az új István-képet plasztikusan fejezte ki gróf Erdődy György, a későbbi tárnokmester magyar szentekről írott 1633-as könyvecskéjének egyik illusztrációja (*Szent István diadalkocsin*), amelyen a zsinóros ruhába öltöztetett, szakállas király négylovas szekéren vágatva és kezében vilámokat szuhogatva tapossa el a haza ellenégeit: a pogány istenek imádóit.¹² Az ország romlásán kesergő katolikus egyházi énekek egy része ugyancsak az „eretnekséget”, az „igaz kereszténységtől” eltért hitet tette meg minden baj végső okává. A 150 éves szétszakítottság és a vallási villongások, a törökidulás és a németjárás perspektívájából nézve az állam- és az egyházszervezés kora Nagy Lajos és Mátyás uralkodásával együtt olyan aranykornak tűnt, amelyet egyre gyakrabban állítottak szembe a sivár jelennel. Erről szól az a 17. században keletkezett egyházi ének, amely a *Boldogasszony Anyánk* mellett rövidesen a katolikusok legkedveltebb templomi éneke lett, s amelynek első sorai így hangzanak:

*Ah, hol vagy, magyarok tündöklő csillaga,
Ki voltál valaha országunk istájpja?
Hol vagy, István király? Téged magyar kíván.
Gyászos öltözetben teelődte sírván.*

Az énekek gyönyörű népi változatai is ismertek, például a moldvai Klézséről.¹³

A humanista történetírók tollán elhalványodott csodás elemek a katolikus megújulás vezéralakjainak, így például Pázmány Péternek az írásaiban, valamint a különböző himnuszokban, prédikációkban és iskoladramákban ismét felerősödtek. A legelső Istvánnal foglalkozó jezsuita iskoladramát (*Historia Sancti Stephani Hungarorum regis*) a kolozsvári kollégiumban adták elő 1587-ben. Ezek a 17. s különösen a 18. szá-

zadban már szelvében-hosszában játszott tanmesék nem esztétikai hatáskeltésre, hanem István példáját felmutatva a vallásosság elmélyítésére és az erkölcsök nemesítésére törekedtek. A 17. századi katolikus reštauráció szellemi hozadéka az a Szilveszterbulla néven ismert hamisítvány is, amely szerint István „az élő és jövődő magyar népet s nemzetet a római szentegyház oltalma alá” helyezte, vagyis egyszer és mindenkorra elismerte a pápaság Magyarország, illetve a magyar egyház feletti főhatalmát. Ebből származik az a széles körökben elterjedt legenda is, mely szerint a koronát hozó főpap Asztrik kalocsai püspök lett volna.¹⁴

Az István-hagyomány következő metamorfózisa Mária Terézia uralkodásának idejére (1740–1780) esett. A 17. század második és a 18. század első felében többször felázadt magyar rendek megbékítésére törekvő uralkodónő a SzentIstván-kultuszt is céljai szolgálatába állította. Az „apostoli király” címet felvéve ő alapította 1764-ben a Szent István-rendet, amely a birodalom legmagasabb polgári kitüntetése volt. A raguzai köztársasággal folytatott hosszas tárgyalásai eredményeként 1771-ben ugyancsak ő szerezte vissza és hozta haza a Szent Jobbot is az egyik raguzai kolostorból, ahová valószínűleg a török háborúk elől menekítették. Az erekleje elhelyezése a budai várkapornában a Habsburgok magyar uralkodói jogait, illetve a *natio Hungarica*, azaz a magyar rendek birodalmi integrációját kívánta jelképezni. Mária Terézia elrendelte azt is, hogy augusztus 20-a ne csak egyházi, hanem állami ünnep is legyen. Elhatározását feltehetően az a körülmény érlelte meg, hogy XIV. Kelemen pápa 1771-ben redukálta a katolikus ünnepek számát, s ezek közé Szent István napját nem vette fel. Erre válaszul Mária Terézia minden megyés püspököt Szent István napjának méltó megünneplésére szólított fel, s arról is intézkedett, hogy a naptárakban augusztus 20-át feltétlenül ünnepnapként jelöljék. Augusztus 20-ától kezdve Bécsben és Budán egyaránt megülették. A 19. század elejére az addigi István-képek mellé ily módon egy újabb is körvonalazódott: a Habsburgok patrónusáé.

Az évente ismétlődő ünnepnapokon elhangzott barokkosan kenetteljes és patetikus szónoklatok és templomi prédikációk a középkori legendák idealizált István-képén is túltettek. Ezek szerint István nemcsak hitbuzgó apostol volt, aki a pogány magyarok vad erkölcsseit megnemesítve és törvényes rendet teremtve biztosította országának

fennmaradását, és kijelölte népének a boldogság felé vezető utat, hanem olyan könyörületes és irtalmas ember is, aki még a szegényeket is asztalához engedte, s palotájában tömegével ápolt betegeket. Az augusztus 20-ai ünnepségek hagyományos magyarországi formájává idővel a SzentJobbkörmenet vált, amelyet 1818-ban rendeztek meg először a budai várban. A következő évben József nádor főherceg lefektette a körmenet ceremoniális szabályait, és kötelezte az állami főméltóságok viselőit az ünnepen való részvételre. István nemzeti emlékezetben elfoglalt központi helyét jól mutatta, hogy a német nyelvű pesti városi színház 1812-es megnyitását ugyancsak egy Szent Istvánról szóló darabban ünnepelték. A mű, melynek zenéjét Beethoven szerezte, dicsősége teljében, az erdélyi gyula legyőzése után, a pápától kapott korona megérkezésének pillanatában mutatta be a királyt.

A felvilágosodás szekuláris eszméinek és a történetírás forráskritikai módszereinek hatására a 18–19. század fordulóján megkezdődött az addigi István-hagyomány dekonstruálása. Az 1790-es évektől kezdtek felismerni, a Szent Korona formája és ábrázolásai kizárják, hogy azt István viselhette volna. Az pedig, hogy II. Szilveszter pápa Istvánnak küldött kiváltáslevele 1630 körül keletkezett „cudar koholmány”, már 1740-ben felvetődött. Mintegy 150 éves vita után ez utóbbit Karácsonyi János bizonyította be minden kétséget kizáróan 1891-ben.¹⁵ A felvilágosult gondolkodás kedvelt célpontja az ereklye-kultusz, ezen belül a Szent Jobb tisztelete és csodatévő erejébe vetett hit volt. A republikánus elveiért és a jakobinus mozgalomban való részvételéért 1795-ben kivégzett Óz Pál Voltaire kritikus szellemét és gúnyos stílusát követve bírálta a budai körmenet ünnepi szónokát, aki egy „senyvett tsontnak” tulajdonította a magyar haza boldogságát és békességét. Pedig hát – tette hozzá – ha e kézben csodatévő erő rejtett volna, akkor annak mindenekelőtt Imre herceget kellett volna megmentenie. „Denevérek rejtékibe kellene bújni az ilyen tévelygő vélekedéssel” – konkludált a szerző *Szent Istvánnak Első Keresztyén Magyar Királynak levele* című munkájában.¹⁶

István kultuszának a nemzeti ébredés kora sem tett jót. A romantikával összekapcsolódott nacionalizmusnak jobban megfelelt az ősi magyar erények hordozóiként felmutatható pogány vezérek ellenállásának eszményítése, de legalábbis megértő ábrázolása, mint az idegenekre támaszkodó és új-

tó szellemű király kritikátlan dicsérete. Az első szerző, aki Istvánnal kapcsolatban kiélezte az idegenkérdést, s a lázadó magyarokat már nem olyan emberbőrből kivetkőzött vadállatoknak mutatta, mint a német nyelvű drámák, Katona József volt. Bár István nála is a nyíltszívű, erőskezű, keresztény és vitéz uralkodó mintaképe, Kupa, vagyis Koppány véres tetemét látván könny csillan meg a szemében, s fájlalja, hogy hagyománytisztelő és vitéz, ám az idők szavára süket emberével végeznie kellett. Ugyanezt a dilemmát állította befejezetlen drámájának (*Kupa támadása*) középpontjába Berzsenyi Dániel is. Az 1815 és 1816 fordulóján készült munka Koppányra az igaz magyarok bajnoka és vezére, a nemzeti ellenállás hőse, aki a szent szabadság nevében ragad fegyvert:

...*hogy megrettenjenek
És kiirtassanak a rút idegenek,
Kik Attila és Árpád vitéz unokáit
Üldözik s lerontják őseink bálványit.*

A nemzet, hangsúlyozta híres ódájához, a *Magyarokhoz* hasonlóan ebben is, elpusztul, ha feladja ősi hagyományait, s nemzeti sajátosságait idegen cicomákra cseréli. Mert a nemzet – adja Koppány szájába ítéletét –, „csak a maga szokásaiban él”.¹⁷ Ebbe a sorba tartozik Szigligeti Ede *Vazul* című drámája is, amelyet 1838-ban mutattak be a pesti magyar színházban. A mű az Imre halála utáni éveket ábrázolja, középpontban az ingatag és befolyásolható, ám az igazságról, törvényességről és a nemzet boldogításáról szónokló Vazult. A vele szembeállított István olyan tisztességben megőszült, ám megtört és beteges ember, akinek a testi tehetetlenségéhez lelki erőtlenség társul. Sokatmondó az is, hogy a kor két költőóriása, Vörösmarty és Arany, noha a honfoglalás és középkor különböző alakjairól sokat írtak, István életművének egyetlen alkotást sem szenteltek.

A mindenkori ünneplőkben természetesen sem a felvilágosult gondolkodók, sem a forráskritikai módszerek alkalmazó történetészek, sem a hagyományok megőrző erejét túlhangsúlyozó nemzeti romantikusok érvei és interpretációi nem ébresztettek kételyeket. Többségük valószínűleg nem is tudott róluik. Mint eddig, az augusztus 20-ai ünnepi beszédek és templomi prédikációk ezután is időtlenített morális és aktuális politikai üzenetek elmondására szolgáltak ürügyül, s nem a múlttól, hanem a jelenről és a

jövőről szóltak. Az ünnep rugalmasságát jól mutatták 1848 és 1860 közötti jelentésváltozásai. Kossuth, Széchenyi és Szemere 1848-ban arra törekedtek, hogy nemzeti-liberális tartalommal töltsék meg. Három évvel később, amikor a forradalmi kormány tagjai és hívei helyett az osztrák garnizon katonái vettek részt a körmeneten, Scitovszky János prímás viszont már arról beszélt, hogy Szent István élete az „Isten iránti kötelességek teljesítésére” példa.¹⁸ 1860-ban, az osztrák abszolutizmus meggyengülésének időszakában ismét fordult a kocka. Ebben az évben augusztus 20-a március 15-éhez hasonlóan valóságos szabadságünnepé vált. A szokásos körmenet pest-budai és nagyszámban érkezett környékbeli résztvevői nemzeti zászlókat lengettek, és a *Szózatot* énekelték. A hercegprímás, aki maga is részt vett a körmeneten, budai palotája elől ezúttal arról biztosította az ünneplőket, hogy ne csüggedjenek, mert „István király nyocszázados országát ideiglen meg lehet ugyan ingatni, de nem megsemmisíteni, kiállott már a haza sok nagy förgögetek s főnnáll most is, az ellene kelt viharok mind csak átmenők voltak, a mostani is az”.¹⁹

Az 1867-es kiegyezés után az augusztus 20-ai körmenetek egyre több fővárosi és főváros környéki hívőt vonzottak. Mivel 1868-ban eltörölték a minden felekezet számára kötelező részvételt, 1884-ben néhány képviselő javasolta, hogy a napot nyilvánítsák a nemzet egységét kifejező állami ünnepé. A nem katolikus felekezetek képviselői, akik az ország összlakosságának kicsit több mint 50%-át tették ki, azonban tiltakoztak ez ellen. Az országgyűlés 1891-ben ennek ellenére törvénybe iktatta a kezdeményezést, az uralkodó pedig munkaszüneti nappá nyilvánította augusztus 20-át. Belügyminiszteri rendeletre 1895-ben először lobogózták fel a középületeket az ünnep alkalmából, amelynek fő eseményén, a körmeneten a miniszterek és más notabilitások mellett ekkor már több ezren vettek részt. Augusztus 20. tehát kezdett valóban össznemzeti ünnepé válni. Ugyanakkor nem feledkezhettünk meg arról sem, hogy a századforduló magyarjai számára a honfoglalás milleniuma, amit 1896-ban ünnepeltek, még mindig jóval nagyobb ünnep volt, mint az államalapításé, amelyről 1900-ban alig esett szó. Az 1894-től készülő millenniumi emlékmű 14 szoboralakja közül az első Szent Istváné. A kompozíció középpontjába azonban nem Senyei Károly 1911-ben leleplezett nagy szakállú, koronás és bal kezében apos-

toli kettős keresztet tartó István-szobra került, hanem a kétszeres nagyságú Árpád és a honfoglaló vezérek lovas szobrai.

A Horthy-korszakban minden korábbinál intenzívebb kultuszépítés és augusztus 20-ai ünneplés folyt. Ez részben azzal függött össze, hogy a területelcsatlakosok következtében a katolikusok össznépségeen belüli aránya 49%-ról 64%-ra emelkedett. Részben pedig azzal, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság internacionalizmusára és antiklerikalizmusára a rendszer egy olyan konzervatív ideológiával válaszolt, amelynek két centrális eleme a nemzeti eszme és a kereszténység volt. Ez utóbbi demonstrálására Szent István és augusztus 20. minden más történelmi alaknál, illetve emléknaphnál alkalmasabbnak látszott. Az ünneplések csúcspontjává az 1938-as István-év vált, amikor egész évben zajlottak a megemlékezések, és amikor az augusztus 20-ai Szent Jobb-körmeneten mintegy 800 ezren vettek részt. Az ugyanebben az évben megrendezett Eucharisztikus Kongresszus növelte az ünneplés fényét, és nemzetközi szintre emelte az István-kultuszt. Ennek aktualizált jelentését az István „dicső emlékével” foglalkozó törvény így foglalta össze: „A krisztusi hit elterjesztésével, a keresztény erkölcsök meghonosításával megnyitotta a keletől jött magyarság előtt a nyugati művelődés kapuit, s államépítő munkájával megvetette a magyar nemzet életének és fejlődésének szilárd alapjait. Új szellemi és társadalmi formát adott a magyarság életének, de ugyanakkor tisztelte és óvta az ősi értékeket.”²⁰ Ünnepi beszédében Horthy Miklós ugyanezt hangsúlyozta, hozzátéve: a nagy király örökségéhez akkor vagyunk hűek, „ha minden képességünkkel és erőnkkel azon leszünk, hogy visszaszerezzük Szent István országának hajdani fényét”.²¹ Az ünneplés maradandó emléke Sidló Ferenc remek István-szobra Székesfehérvárott és a kor magyar történészeinek háromkötetes munkája Szent Istvánról, a 11. századi Magyarországról és a nagy király emlékezetéről (*Emlékönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*).

Szent István áthallásokkal övezett heroizálásához és életművének dicsőítéséhez számos két világháború között született szépirodalmi alkotás is csatlakozott. Közéjük tartozott Tormay Cécile *A sorsfolyó* című novellája, amely István és Gizella házasságát középpontba állítva a német és a magyar nép egymásrataltságát hangsúlyozta, és Harsányi Lajos 1934-es mesészerű ifjúsági

regénye (*A nem porladó kezű király*), amely István legfőbb érdemét a pogányok kiirtásában látta. Ezeknél maradandóbb értéket képvisel Sík Sándor 1933-ban bemutatott *István király* című háromfelvonásos drámája, amelynek főhősei, István és Gizella, illetve Vazul és felesége, Gyöngy dramaturgiai szempontból egyenrangú ellenfelei egymásnak. Sík Sándor korának szóló politikai üzenete a Szent István-i gondolat érvényességének felmutatása a Vazul szájába adott idegenellenes, fajvédő gondolatokkal szemben. A legegényibb Szent István-ábrázolás mindazonáltal nem egy magyarországi szépirodalom, hanem az elsősorban építészként ismert erdélyi Kós Károly tolla alól került ki (*Az országépítő*, 1934). A kalotaszegi polihisztor Istvánja olyan hús-vér ember, akitől az alázatos jámborság éppoly távol áll, mint az ájtatos buzgóság, s akit a népe iránt érzett kötelességtudat tesz rendíthetetlen, megalkuvást nem ismerő államférfivá. A kereszténység elfogadása és irgalmat nem ismerő terjesztése éppúgy ezzel magyarázható, mint nagybátyja, az erdélyi vajda fiatal felesége iránt érzett – és viszonzott – szerelmének elfojtása, valamint a német szövetséget jelentő házassága Gizellával. Kós regényének másik érdekessége az erdélyi regionalizmus gyökereinek anakronisztikus jellegű visszavetítése az államalapítás korába.

Disszonáns hangok természetesen a két világháború között is vegyültek az ünnepelésbe. A kálvinisták (21%) 1938-ban például kifogásolták, hogy a katolikusok a saját egyházuk ünnepévé kívánják tenni az István-évet, s az Eucharisztikus Világkongresszus alkalmából ellenrendezvényt tartottak. Szabó Dezső, a népi mozgalom egyik fő ideológusa pedig már korábban kifejtette, hogy Istvánt fölösleges és félrevezető ünnepelni, mert amit alkotott, az „megfojtotta termőcsírában a magyar lelket, s germánoknak és szlávoknak adott hatalmat a magyar lélek fölött”. Ezért mi „gyűlöljük és megtagadjuk ezt az ezer évet”.²² Regényesített formában ugyanezt a gondolatot írta meg Szabó a *Bors vezér megtérése* című elbeszélésében. István győzelme: az idegenek győzelme. „Idegen jöttment kapar a magyar zsebben, idegen isten feszeng a magyar szívben.” – ez István újításainak lényege Szabó Dezső látatásában.²³

Az illegális kényszerített kommunista mozgalom, amelynek jóval több oka lett volna a kultusszal szembe fordulni, viszont megpróbálta átértelmezni és saját hagyományvilágába illeszteni István örökségét. Ezt a feladatot a párt egyik főideológu-

sa, Révai József végezte el. Az ekkor még Moszkvában élő 1919-es emigráns István jelentőségét abban látta, hogy a „feudális gazdasági rendre való áttéréssel”, amelyhez képest a kereszténység felvétele csak „másodlagos” jelentőséggel bírt, István megmentette a „félnomád”, „törzsi szervezetben” élő magyarságot az egyébként biztosra vehető pusztulástól. Vagyis Istvánban a kor parancsát megértő és azt követő modernizátort mutatta fel, aki „leszámolt a múlttal s annak hordozóival, és a történelmi haladás irányába hajította a magyar népet”. Ezzel egészen napjainkig követendő példával szolgált, mert hiszen – tette nyilvánvalóvá Révai – „Akkor a feudalizmus éppen annyira forradalmi, új és korszerű volt, mint korszakunkban a szocializmus”.²⁴

Az 1945 utáni egy-két éves átmeneti időszakban a Szent István-napi ünnepelés az új hatalom és a vele szemben álló erők küzdelmének szimbolikus csataterévé vált. E harc fő szereplője Mindszenty József hercegprímás volt, aki beszédeiben a háború utáni ország anyagi és erkölcsi nyomorúságával ismételt István alkotásainak nagyszerűségét állította szembe. Az 1947. augusztus 20-ai körmeneten újból több százezren – a sajtótudósítások szerint mintegy félmillióan – vettek részt. A kormányzat számára ez olyan fenyegetőnek tűnt, hogy a következő évben nemcsak Mindszentyt tartóztatták le és ítélték el koholt vádak alapján, hanem megkezdték augusztus 20. deszakralizálását is. A szokásos körmenetet a rendőrség 1948-ban már nem engedélyezte. Az 1947-es útvonalon – a Bazilikától az Andrássy úton át a Hősök teréig – a Magyar Dolgozók Pártja ehelyett az „új kenyér ünnepét” rendezte meg. Bár ilyeneket már 1945 előtt is tartottak, azok nem álltak szemben István vallásos kultuszával. Rákosi célja viszont éppen ennek a lerombolása volt. Az ennek szolgálatába állított új történetpolitikai doktrínában, amelynek kidolgozását Molnár Erik vállalta magára, Szent István állama olyan „osztályállammá” minősült, amely „az ország meghódított őslakosságának s a behurcolt rabszolgáknak a fészek tartására jött létre”, s amely „a magyar dolgozók osztályalávetésének az eszköze” volt.²⁵ Szerepe – olvasható a magyar történelem első marxista szintézisében – ennek ellenére pozitív volt, mert az általa alkalmazott „erőszak” nélkül „a magyarság elpusztult volna. István felismerte a haladás irányát és azt cselekedte, amit az adott helyzetben népünk fennmaradásának érdeke követelt”.²⁶

Az új kenyér ünnepe 1949-től kiegészült a szovjet mintájú új alkotmány ünnepével, amelyet tudatos időzítéssel éppen augusztus 20-án iktattak törvénybe. Majd 1950-ben a népköztársaság ünnepévé is nyilvánították. A következő mintegy 30 évben az augusztus 20-ák a kommunista vezetők éppen aktuális ideológiai preferenciáiról szóltak. István korszakos, „forradalmi” jelentőségét mindazonáltal sem a szónokok, sem a történelemkönyvek nem vonták kétségbe. 1970-ben még István vélt születésének 1000. évfordulójáról is megemlékeztek. Losonczy Pál, az Elnöki Tanács elnöke ugyan nem mulasztotta el kihangsúlyozni, hogy „Az évszázadok folyamán sokan és sokféleképpen éltek vissza István király nevével, másították meg történelmi hagyatékát. A »Szent István-i állameszme« jegyében gyűlölködést szítottak a közép-európai népek között, a »szent korona« nevében üldözték a társadalmi haladás harcosait, az igaz magyar hazafiakat.” Ugyanakkor hozzátette: „A Magyar Népköztársaság hálával adózik az államalapító István államférfiúi nagyságának. Érvényes örökségét tiszteletben tartjuk, érdemeit megőrizzük.”²⁷

Kádár János 1977-es látogatása a Vatikánban, majd a korona 1978-as hazahozatala az Egyesült Államokból, ahová hadizsákmányként 1945-ben került, nyitást jelentett az ünnep vallásos tartalmának és István egyházszervezői jelentőségének újbóli elismerése felé. A történetírók részéről egyértelműen ebbe az irányba mutatott Györffy György monumentális monográfiája (*István király és műve*), amelynek első kiadása 1977-ben jelent meg. Már ezt megelőzően, 1974-ben elkészült, de csak 1976-ban mutatták be Szabó Magda *Az a szép fényes nap* című drámáját, amelynek tetőpontja a realpolitikai okokból kereszténnyé vált, de a kereszténységét gúnyos szavakkal illető Géza és fia, az őszintén hívő kereszténnyé vált István közötti konfliktus. A dráma tévéműváltozatát 1981-ben láthatták a nézők. Ezt az első magyar rockopera, az 1983-as *István, a király* követte, amely a nemzeti romantikus hagyományhoz kapcsolódva István és Koppány, illetve a darabon végighúzódo realista-megalkuvó és kurucos-lázadó hagyomány szembeállításával egyszerre reflektált a magyar történelem különböző interpretációs lehetőségeire, és kérdezett rá a kádári konzolidáció teljesítménye mögött meghúzódó mély morális problémára. A darab páratlan sikere részben a kitűnő zenével, részben a történelmi mezbe öltöztetett aktuálpolitikai

dilemma exponálásával magyarázható. A hagyományos, 1947 előtti ünneplés lehetőségére mindazonáltal 1988-ig kellett várni, amikor a Paskai László esztergomi érsek által celebrált szentmisét már több ezren hallgatták végig a Bazilika előtti téren, és István halálának 950. évfordulójáról is nagy pompával emlékezett meg az ország.

1989-től augusztus 20. ismét Szent István ünnepe, 1990-től pedig első számú állami ünnepünk. Az ünnep értelmezési tartománya azonban továbbra is többretegű, névadójának történelmi nagysága pedig többféleleképpen megindokolható. Az 1990-ben kormányt alakító Magyar Demokrata Fórum egyik akkori vezetője, Csurka István a rendszerváltás időszakában úgy látta, hogy a magyarság ugyanolyan helyzetben van, mint ezer évvel korábban volt. Vagyis a „pogány rablógazdálkodást” fel kell váltani a „modern, szabad és a nemzet érdekeit mindegyik szemmel tartó társadalmi szerkezetre”. „A feladat, csodák csodája, alig különbözik a Szent István-itól. A rendszerváltás célszerű és eredményes lebonyolításához most is három dolgot kell megvalósítani. A keleti típusú, monolitikus társadalomszerkezetet nyitott, demokratikus, nyugati szerkezetűre kell átalakítani, meg kell találni mindennek a sajátos magyar útját, magyar viszonyokból következő arányait, fel kell találnunk egy olyan új belső rendet, amilyen a törzsi-nemzeti elhelyezkedésre épülő, mégis korszerű központi hatalmat erősítő megerendszer volt ezer évvel ezelőtt, és végül be kell vezetnünk, illetve uralkodóvá kell tennünk a magántulajdont.”²⁸ A kormányfő, az ugyancsak MDF-es Antall József 1992-ben viszont azt hangsúlyozta, hogy Szent István mának szóló legfontosabb üzenete „a mindennek alapjául szolgáló nemzeti függetlenség”.²⁹ Az ország 1998-ban megválasztott honatyái, akik az ezeréves évforduló alkalmából 2000-ben külön törvénnyel tisztelegtek az államalapítás és az államalapító emléke előtt, pedig abban látták Szent István nagyságát, hogy „megkoronázásával a magyar nép a keresztény hitben egyesült Európa népeivel. Azóta Magyarország a keresztény Európa szerves része. Ez biztosította a magyarság fennmaradását és évszázadokon át betöltött meghatározó szerepét. Magyarország ma is Szent István államalapító művén nyugszik.”³⁰ Az elmúlt néhány évben ugyanez az értelmezés határozta meg az augusztus 20-ai ünneplések alaptónusát. Ugyanakkor jól érzékelhető az is, hogy a baloldal számára István elsősorban ma is in-

kább modernizátor, semmint hittérítő, miközben a jobboldalhoz kötődő szubkultúrákban erősödni látszanak Szabó Dezső és

mások István-ellenes, „pogány” nézetei. Szent István mindenkié, de nem mindenkinek jelenti ugyanazt.

■ JEGYZETEK

1. *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból.* I. Szerk. Érszegi Géza. Osiris Kiadó, Bp., 1999. 27.
2. Györfly György: *István király és műve.* Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1983.² 389.
3. Zsoldos Attila: *A szent és az ós: Szent István kultuszának kezdete.* Kézirat, 1–2.
4. *Árpád-kori legendák és intelmek,* i.m. 43–44.
5. Uo. 44–46.
6. Györfly György: i.m. (1983) 393.
7. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei.* Szerk. Veszprémy László. Osiris Kiadó, Bp., 1999. 95–96, 108.
8. Karsai Géza: *Szent István király tisztelete.* In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* III. Szerk. Serédi Jusztinián. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1938.189.
9. Wehli Tünde: *Szent István király ábrázolása a középkori magyarországi művészetben.* In: *Szent István és az államalapítás.* Szerk. Veszprémy László. Osiris Kiadó, Bp., 2002.162–172.
10. Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata.* Osiris Kiadó, Bp., 1999.73.
11. Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól.* In: *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei.* Szerk. Nemeskürty István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980. 427, 432.
12. A képet közli Galavics Géza: *Későrenezansz és korabarokk.* In: *Művészettörténet, tudománytörténet.* Szerk. Aradi Nóra. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. 80–81.
13. Magyar Zoltán: *Szent István a magyar kultúrtörténetben.* Helikon Kiadó, Bp., 1996.169–171.
14. Közli: *Szent István és az államalapítás,* i.m. 91–92.
15. Tóth Endre: *A magyar Szent Koronáról és a koronázási jelvényegyüttesről,* valamint Karácsonyi János: *A Szilveszter-bulla.* In: *Szent István és az államalapítás,* i. m. 209–226, 263–270.
16. Idézi Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Franklin Társulat, Bp., 1924.77.
17. Idézi Glockler Imre: *Szent István király a magyar irodalomban.* Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs, 1936. 47–48.
18. Árpád von Klimó: *A nemzet Szent Jobbja. A nemzeti-vallási kultuszok funkcióiról.* Replica 1999. szeptember. 45–56.
19. Dr. Gábor Gyula: *A Szent István-napi ünnep története.* Franklin Társulat, Bp., [1927] 35.
20. Az 1938. évi XXXIII. törvénycikket közli: *Szent István és az államalapítás,* i. m. 538–539.
21. Uo. 542.
22. Uo. 529–533.
23. Szabó Dezső: *Bors vezér megtérése.* In: *Uó: Jaj. Elbeszélések.* Stádium Sajtóvállalat Rt., Bp., 1924. 42.
24. *Szent István és az államalapítás,* i.m. 544–547.
25. Molnár Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.* Szikra Kiadó, Bp., 1949.²5.
26. Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Lukács Lajos – Spira György: *A magyar nép története. Rövid áttekintés.* Művelt Nép Könyvkiadó. Bp., 1951. 23.
27. Koltay Gábor: *István, a király.* Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1984. 19.
28. *Szent István és az államalapítás,* i. m. 563–564.
29. Uo. 565.
30. Uo. 566–568.